

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

АНТОНІЮК ЯРОСЛАВ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК: 355.34:94[477] «1921–1991»

**ДІЯЛЬНІСТЬ СПЕЦІАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ УКРАЇНСЬКИХ
НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (1921–1991)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Острого – 2021

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана на кафедрі історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
Міністерства науки і освіти України

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Льницький Василь Іванович,
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Вєденєєв Дмитро Валерійович,
Національна академія керівних кадрів
культури і мистецтв,
професор кафедри арт-менеджменту та
івент-технологій;

доктор історичних наук, професор
Лисенко Олександр Євгенович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни;

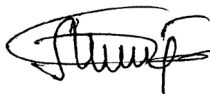
доктор історичних наук, професор
Стародубець Галина Миколаївна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри всесвітньої історії.

Захист відбудеться «12» березня 2021 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 48.125.02 у Національному університеті «Острозька академія» (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Національного університету «Острозька академія» (35800, м. Острог, вул. Семінарська, 2).

Автореферат розісланий «2» лютого 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. Б. Близняк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Тридцятирічний період незалежності України незмінно супроводжувався цілеспрямованим пошуком ефективної концепції національного розвитку та консолідації суспільства. Важливою складовою цього процесу було критичне осмислення раніше замовчуваних або спотворених пропагандою сторінок минулого. Останні суспільно-політичні події (помаранчевий «Майдан», Революція Гідності, військова агресія Російської Федерації) докорінно трансформували світосприйняття багатьох громадян України. Чимало з них відкинули пострадянську імперську парадигму та поступово змінюють своє ставлення до борців за незалежність. Ефективний поступ цього суспільного дискурсу неможливий без об'єктивного дослідження незручних сторінок історії. Однією із зазначених контрверсійних проблем минулого залишається діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій упродовж 1921–1991 рр., зокрема, проведення ними каральних акцій проти цивільного населення або співпраця з Німеччиною. Водночас слід зазначити, що відкритість для дослідників документів з архівів колишніх радянських спецслужб та відсутність цензури обумовили вразливість оперування пропагандистськими ідеологемами. За цих обставин лише максимально об'єктивне і документально аргументоване дослідження сприятиме консолідації українського суспільства, а також пришвидшить усвідомлення ним, що здобуття державності – не примха долі, а закономірний підсумок нездоланого прагнення народу до самовизначення, яке виразилося у тривалій та жертовній боротьбі. Переосмисливши минуле, українці зможуть ефективніше будувати майбутнє та успішніше протистояти новим загрозам і викликам. Крім того, розкриття сімдесятирічного спадку діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій відкриває альтернативний напрям запозичення традицій для вітчизняних спецслужб. Часткове їх упровадження допоможе зміцнити ідеологічно-виховне підґрунтя та позбутися залишків абсурдного «правонаступництва» органів Комітету державної безпеки (КДБ) Української радянської соціалістичної республіки (УРСР).

Наукове обґрунтування вибору теми дослідження зумовлене стрімким розвитком історичних досліджень зазначеного напрямку. Відкритість архівів та доступність нових технологій пошуку

інформації уможливили суттєве посилення наукової цінності публікацій. Сукупність цих факторів забезпечила перехід досліджень спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій на якісно новий рівень. З огляду на сказане постала необхідність їх переосмислення. З'явилася перспектива ґрунтовнішого аналізу й узагальнення окресленої історичної проблеми, комплексного розкриття багатьох маловідомих та нових аспектів діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій у процесі їх розвитку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в рамках науково-дослідницької теми кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Трансформаційні процеси у суспільно-політичному, культурному та етнопатрістичному житті західних земель України (кінець XVIII–XX ст.)» та науково-дослідного сектора Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953 рр.): досвід і шляхи удосконалення» (державний реєстраційний номер – 0117 U 007141).

Мета дисертаційної роботи полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та використання сучасної методології пізнання історичних процесів розкрити структуру і напрями діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій в окреслених хронологічних межах.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробленості теми, окреслити сучасний рівень її наукового осмислення, узагальнити історіографічні надбання, оцінити репрезентативність джерельної бази, обрати методологічні орієнтири й адекватний науковий інструментарій;
- визначити роль та сутнісні чинники, які вплинули на трансформації функціонування спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій;
- розробити військово-історичну періодизацію основних структурних елементів, яка об'єднувала б усі етапи розвитку;
- з'ясувати ключові напрями й особливості розвідувальної,

контррозвідувальної та диверсійно-терористичної діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій;

- проаналізувати співпрацю з іноземними розвідками, розкрити її передумови;

- виокремити основні напрями підготовки співробітників, здійснити компаративний та просопографічний аналіз кадрового складу, визначити психологічні архетипи та домінуючі якості характеру;

- провести аналогії та рефлексії з діяльністю подібних підпільно-партизанських формувань сусідніх народів, а також загалом у світі.

Об’єкт дослідження – українські націоналістичні організації ХХ ст.

Предмет – розвідувальна, контррозвідувальна, диверсійно-терористична, судово-слідча, бойова, навчальна діяльність спеціальних підрозділів Української військової організації (УВО), Організації українських націоналістів (ОУН, «бандерівської») та «мельниківської»), Української народної самооборони (УНС), Української повстанської армії (УПА), Української головної визвольної ради (УГВР), а також правонаступників зазначених організацій у країнах Заходу.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період 1921–1991 рр. Нижня межа обумовлена створенням у вересні 1921 р. розвідки штабу «Розвідчої референтури» Начальної команди УВО. Верхня – ухваленням 24 серпня 1991 р. Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України, а також останньою згадкою сектора Служби безпеки (СБ) у постановках VIII Великого Надзвичайного Збору ОУН (грудень 1991 р.).

Географічні межі дослідження достатньо широкі. Не беручи до уваги окремі винятки виходу поза територіальні локації, можна виокремити їх просторово-часові кордони. У період 1921–1950 рр. діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій здебільшого охоплювала Україну, окремі республіки Радянського Союзу, більшість європейських країн та Північну Америку. Впродовж 1960–1980-х рр. територіальна локалізація обмежувалася переважно західними осередками української діаспори.

Методи дослідження. У роботі використовувався широкий методологічний інструментарій, який базувався на комплексному

застосуванні теоретичних напрацювань сучасної історичної науки. Були використані наукові методи емпіричного дослідження (опис, порівняння, класифікація, систематизація тощо) та загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, абстрагування, конкретизація, контент-аналіз). Особлива роль у дисертаційному дослідженні належить методам історичної науки: історико-порівняльному, історико-генетичному, історико-системному, історико-типологічному, просопографічному, історико-джерелознавчому аналізу, контент-аналізу, історичної психології, історичної соціології, усної історії тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у всебічному вивченні функціонування та осмисленні трансформацій спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій упродовж 1921–1991 рр. Об'єднання науково-теоретичних здобутків вітчизняних, діаспорних та закордонних дослідників із потужною джерельною базою забезпечило досягнення поставлених емпіричних завдань. Виявлено й інтерпретовано досі невідомі документи 48 архівів України, Республіки Польща, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Російської Федерації, Чеської Республіки, а також фондів чотирьох вітчизняних краєзнавчих музеїв.

Завдяки комплексному охопленню всіх структурно-функціональних аспектів діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій у межах дисертаційного дослідження було одержано результати й сформульовано узагальнені положення, які мають наукову новизну.

Уперше:

– здійснено дослідження, яке цілісно об'єднує сімдесятирічний період розвитку спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій, виокремлено основні етапи розвитку їхньої структури та діяльності;

– комплексно охоплено вітчизняні та закордонні архіви, проаналізовано речові й аудіовізуальні джерела з тематики дослідження, актуалізовано джерела зазначеної тематики з фондів приватних архівів та краєзнавчих музеїв;

– представлено структуру розвідчої референтури УВО, а також органів безпеки «мельниківської» ОУН;

- розкрито механізм збору й аналізу спеціальними підрозділами українських націоналістичних організацій розвідувальної інформації на основі відкритих джерел, відтворено особливості агентурної роботи в середовищі громадсько-політичних організацій;

- встановлено, що важливою складовою контррозвідувальної діяльності останніх були агітаційно-викривальні заходи, проаналізовано практику застосування внутрішніх перевірок, досліджено протизлочинну та охоронну роботу;

- аргументовано доведено, що СБ продовжувала діяти як цілісна структура еміграційної мережі ОУН до 1991 р. включно.

Удосконалено та доповнено:

- теоретико-методологічні засади предмета дослідження, сучасний стан наукової розробленості теми;

- прогалини у структурі спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій;

- дослідження низки напрямів їхньої розвідувальної, контррозвідувальної, диверсійно-терористичної діяльності, особливостей службового діловодства, присвоєння грифів таємності та здійснення оперативно-облікової справи.

Отримали подальший розвиток:

- компаративні здобутки попередніх досліджень щодо аналогій із підпільно-партизанськими структурами інших поневолених народів, особливо європейський досвід;

- осмислення причин, особливостей проведення, а також наслідків внутрішнього терору в середовищі ОУН та УПА упродовж 1940-х рр.;

- вивчення підготовки співробітників спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій на своїх теренах і за кордоном;

- з'ясування психологічних особливостей й просопографічного портрета есбістів;

- аналіз слідчої та судово-дисциплінарної практики українських націоналістичних організацій;

- розкриття особливостей розвідувальної роботи СБ ОУН у німецькій окупаційній адміністрації, радянських партизанських загонах, а також польських підпільних організаціях;

- висвітлення структури й функціональних завдань спеціальних підрозділів УПА;

– дослідження участі есбів у протидії радянзації західних областей України.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що основні положення дисертації, нагромаджені у ній фактичний і теоретичний матеріал можуть бути використані при написанні узагальнювальних праць із розвитку спецслужб, новітньої історії України, локальних досліджень українського національно-визвольного руху. Водночас вони стануть істотним доповненням при підготовці лекційних курсів, методичних посібників та розробці навчальних програм, особливо для військової освіти. Окремі напрацювання мають науково-теоретичний потенціал для врахування при реформуванні правоохоронних органів України.

Особистий внесок автора. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Винесені на захист положення, висновки та результати одержані здобувачем одноосібно. Виконані у співавторстві наукові публікації містять 50 % авторського матеріалу.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом його обговорення на засіданнях кафедри історії кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Основні положення роботи оприлюднені у 31-му повідомленні на семи міжнародних, 20-ти всеукраїнських, двох регіональних наукових конференціях, а також двох «круглих столах»: Міжнародній науковій конференції «Українська повстанська армія – феномен вітчизняної і світової історії ХХ ст.» (Івано-Франківськ, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Волинь повстанська» (до 70-річчя утворення Української Повстанської Армії) (Острог, 2012); Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, приуроченій 70-річчю Кортеліської трагедії 1942 року (Ратне, 2012); Х науковій конференції «Острозькі краєзнавчі читання» (Острог, 2012); I Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій подіям Другої світової війни на території Волинської області «Волинь і волиняни у Другій світовій війні» (Луцьк, 2012); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія України. Волинь та Полісся» (Рівне, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «Волинська трагедія: через історію до порозуміння» (Луцьк, 2013); Всеукраїнській науковій військово-історичній заочній конференції (Ужгород, 2014); Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій 70-річчю визволення від

німецьких загарбників західних областей України (Острог, 2014); Всеукраїнській науковій конференції «Український визвольний рух (перша половина ХХ ст.): краєзнавчі контексти» (Дрогобич, 2015); ЛІІІ Всеукраїнській історико-краєзнавчій науковій конференції, присвяченій 24-й річниці Незалежності України (Стара Виживка, 2015); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми розвитку освіти, науки в умовах глобалізації» (Дніпро, 2016); ІV Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого Зимового походу)» (Житомир, 2016); Міжнародній науковій конференції «Український визвольний рух 20–50-х років ХХ ст.: ідея державності та її реалізація». До 75-річчя Акту відновлення української державності 30 червня 1941 р. та 25-ої річниці Незалежності України (Київ, 2016); Міжнародній історико-краєзнавчій конференції «Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії» (Любомль, 2017); V Міжнародній науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х років (до 75-річчя створення Української повстанської армії)» (Львів, 2017); Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 27-й річниці незалежності України, 100-й річниці Української революції та 500-річчю надання Ковелю Магдебурзького права «Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії» (Ковель, 2018); Міжнародній науковій-практичній конференції «Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини» (Чернівці, 2018); Всеукраїнській історико-краєзнавчій конференції «Волинь у роки Другої світової війни та післявоєнний період (до 80-річчя початку війни)» (Острог, 2019); Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття» (до 90-річчя створення Організації українських націоналістів)» (Львів, 2019) та інших.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені у 27-ми публікаціях. У тому числі: 26 – у фахових виданнях з історичних наук в Україні (три внесені до наукометричної бази Web of Science Core Collection) та одна – у закордонному науковому журналі. Зміст окремих аспектів роботи оприлюднено у п'яти збірниках статей міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій. Додатково відображають результати

дисертації шість наукових праць. У тому числі біографічний довідник, дві монографії (одна у співавторстві), дві статті у закордонних та одна – у вітчизняному наукових журналах.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом, складається з переліку умовних скорочень, вступу, семи розділів, висновків, списку використаних джерел (2323 найменування). Загальний обсяг дисертації становить 650 сторінок, із яких основний текст – 470 сторінок (без посторінкових посилань – 16,9 друкованого аркуша).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету та завдання, її об'єкт і предмет. Аргументовано окреслено хронологічні межі, сформульовано наукову новизну, розкрито використані методи дослідження, висвітлено практичне значення й особистий внесок автора, показано рівень апробації положень та висновків, подано інформацію про наукові публікації та структуру роботи.

Перший розділ «Історіографія та джерельна база» присвячений висвітленню стану наукової розробленості проблеми, джерельної бази та теоретико-методологічних засад дослідження.

У підрозділі 1.1 *«Історіографія проблеми»* стан наукового опрацювання теми дисертації поділено на чотири групи: 1) діаспорну; 2) радянську; 3) сучасну українську; 4) закордонну. За рівнем об'єктивності та використання наукових методик кожна з них має свої особливості. Слабкою стороною діаспорних досліджень є значний суб'єктивізм та обмеженість документальної бази. Більшість зазначених праць належать радше до мемуарів і лише частково є науковими дослідженнями. Серед діаспорних авторів слід виділити С. Мудрика, праці якого започаткували наукове вивчення діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Крім того, окремі аспекти зазначеної тематики висвітлювали: П. Балей, А. Бедрій, А. Камінський, З. Книш, Ю. Крохмалюк, П. Мірчук, В. Нич, Л. Шанковський, С. Шевчук. Праці радянських авторів (В. Давиденка, К. Дмитрука, Ю. Мельничука, В. Чередниченка та ін.) були складовою державної пропаганди: мали виражений агітаційний характер,

цитатно-ілюстративний метод подання інформації, поєднаний із суб'єктивним підбором фактів. Найбільша група історіографії дослідження, яка надалі продовжує поповнюватися, представлена працями українських авторів періоду незалежності. За тематикою праць її поділено на підгрупи: 1) періодів; 2) напрямів діяльності; 3) підготовки співробітників; 4) правового аналізу, які нараховують 103 публікації (чотири дисертації, 10 книг та 90 наукових статей). Зокрема, вагомим є внесок: Д. Веденєєва, В. Єфименка, Р. Марцінківка, В. Огородніка, а також Г. Биструхіна, С. Волянюка, П. Гниди, С. Граба, Г. Івануценка, В. Ільницького, О. Іщука, О. Клименка, В. Ковальчука, В. Козенюка, С. Криськіва, О. Кучерука, О. Лисенка, В. Мороза, М. Романюка, А. Русначенка, В. Перегінця, М. Посівнича, О. Сича, Д. Спосіба, В. Трофимовича. За кордоном дослідження спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій займалися лише історики Польщі, і переважно вони стосувалися діяльності СБ ОУН на Закарпатті (А. Борзиняка, І. Галагіда, Р. Зентек, Г. Мотика, М. Маєвський, М. Самборський). Більшість російських та білоруських істориків, обсервуючи діяльність українських націоналістів, дотримуються радянських традицій (І. Валаханович, О. Дюков, В. Ігнатов, А. Козлов, О. Росов, та ін.). Винятком є праці О. Гогуня та О. Ільїна. Окремі аспекти діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій вивчали історики США (Д. Армстронг, Д. Бурдс, О. Мотиль), Канади (І. Качановський, М. Царинник), Німеччини (Ф. Брудер, Г. Россолінський-Лібе) та Словаччини (М. Шмігаль). Підсумовуючи аналіз праць, можна констатувати наявність значного інтересу вітчизняних і закордонних істориків до вивчення діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій, Однак вони радше є не виявом консенсусу в дослідженнях національно-визвольного руху, а, навпаки – свідченням систематичного розширення спектру дискусійних питань.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база» охарактеризовано використані в дослідженні опубліковані та неопубліковані документи. Останні становлять основу дисертації, охопивши 49 архівів (39 українських, вісім іноземних, два приватні), а також фонди чотирьох краєзнавчих музеїв. Репрезентативністю з-поміж них виділяється ГДА СБУ (використано документи з 19 фондів). Основою дисертації стали

письмові джерела, які поділено на три групи: 1) українських націоналістичних організацій; 2) радянських державних органів; 3) іноземні. Найбільш інформативна з них – перша, яка поділена на підгрупи документів: директивно-розпорядчі, звітно-інформативні, процесуально-судові, службового листування та навчальних матеріалів.

Не менш цінною є група джерел радянських державних органів: силових та цивільних. За інформативністю останні значно поступаються, особливо процесуальним документам радянських спецслужб. Комплексністю та персоніфікацією інформації серед них виділяються архівно-кримінальні справи. У дисертації вони охоплюють 93-х керівників спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій від крайового до районного рівнів, а також десятки співробітників нижчого щабля.

Значну частину зазначених вище джерел опубліковано: В. Берковським, С. Бурлакою, О. Веселовою, О. Вовком, В. В'ятровичем, В. Гриневичем, М. Дубик, В. Дзьобаком, О. Іщуком, В. Ковальчуком, С. Кокіним, А. Криштальським, Н. Мизаком, В. Огородніком, І. Павленко, П.-Й. Потічним, М. Романюком, В. Сергійчуком, С. Шпаком, Є. Штендерою, та ін. Вагоме місце у зазначеному напрямі посіла редакційно-видавнича робота «Літопису УПА». Збірники документів, безпосередньо присвячені діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій, упорядковували: Г. Биструхін, Д. Веденєєв, М. Галів, В. Гуменюк, В. Ільницький, О. Лисенко, І. Патриляк, М. Проданик.

Група іноземних джерел представлена довідково-інформаційними документами, здебільшого польських правоохоронних органів. Порівняно незначна її частина створена німецькою окупаційною владою, а ще менша – силовими органами ЧССР. Значну кількість зазначених джерел опубліковано українськими та закордонними науковцями: Т. Гунчаком, О. Ільїним, В. Косиком, П.-Й. Потічним.

Джерела особового походження (мемуари) поділено на три групи: 1) учасників українських націоналістичних організацій; 2) співробітників радянських спецслужб; 3) очевидців подій з цивільного населення. Найбільш інформативна з-поміж них перша група, особливо спогади учасників спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Подана у них інформація, відображає поліхромію визвольної боротьби, передає емпатію

багатьох непростих процесів, доповнює фактологічні прогалини; вони також забезпечують додаткову верифікацію джерел. Загалом джерельна база є достатньою для вивчення і комплексного розкриття головних аспектів досліджуваної проблеми.

У другому розділі «Теоретично-методологічні основи дослідження» викладено методологічні засади дисертації, а також подано тлумачення ключових термінів.

Необхідний комплекс прийомів і методів дослідження викладений у підрозділі 2.1 *«Методологічні засади дослідження»*. Реалізація поставлених у дисертації завдань передбачала поєднання принципів історизму, науковості, пріоритетності джерел і багатофакторності. Основою роботи стали такі наукові методологічні підходи: аксіологічний, герменевтичний, синергетичний, цивілізаційний та феноменологічний. Було застосовано доволі широкий набір наукового інструментарію, який передбачав використання загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних історичних методів: аналізу і синтезу; індукції та дедукції; ретроспективного аналізу; абстрагування; моделювання; історико-типологічний; структурно-функціональний; історико-генетичний; проблемно-генетичний; джерелознавчого аналізу; контент-аналізу; емпатії; просопографічного аналізу; аналогії; порівняльно-історичний; усної історії; статистико-аналітичний; історичної психології; історичної соціології.

У підрозділі 2.2 *«Термінологічно-понятійний апарат»* з'ясовано, що, незважаючи на динамічний розвиток досліджень українських націоналістичних організацій, відповідна термінологія залишається предметом дискусій. Понятійний апарат увібрав чимало лексичних запозичень з документального спадку підпілля ОУН та УПА, а також окремі елементи фразеології радянських спецслужб. Використання зазначеної термінології допомогло краще розкрити поставлені наукові завдання, охарактеризувати особливості досліджуваних явищ і процесів.

Третій розділ «Структура спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій» поділений на сім підрозділів, які розкривають ключові етапи розвитку предмета дослідження.

У підрозділі 3.1 *«Період Другої Речі Посполитої (1921–1939)»* встановлено, що перший спеціальний підрозділ українських

націоналістичних організацій – «Розвідчий реферат» – виник у вересні 1921 р. при Начальній колегії УВО. Її структура будувалася за функціональним та територіальним принципами. Керівним органом було «Центральне розвідче та контррозвідче бюро при Головному штабі». Йому підпорядковувався виконавчий орган – «Управа Розвідчого реферату» у складі трьох розвідувальних відділів: військового, політичного та економічного. Агентурна мережа поділялася на корпусні, дивізійні та полкові «експозитури» та батальйонні «розвідчі осередки». За ініціативи Ю. Головінського формування розвідувальної референтури у 1927 р. призупинилося, однак розвиток розвідувальних та контррозвідувальних підрозділів продовжувався як складова частина інших референтур. Після резонансної справи агента польської поліції Р. Барановського керівництво ОУН змушене було посилити заходи безпеки. У липні того ж року було створено «контрольно-розвідчу» референтуру Крайової ексекютиви (КЕ) ОУН, яку очолив Я. Макарушка, а з 1933 р. – О. Пашкевич. При окружній ексекютиві ОУН запроваджувалися «розвідницько-зв'язкові референтури», а повітових та районних – «розвідчі клітини». Після загибелі Є. Коновальця перед керівництвом ОУН постала необхідність створення контррозвідувального органу.

У підрозділі 3.2 «*Нацистсько-радянська анексія Польщі (1939–1941)*» розкрито особливості виникнення у грудні 1939 р. на теренах Генерал-Губернаторства СБ. З'ясовано її місію у розколі мережі ОУН на «бандерівців» та «мельниківців». Надалі розвиток органів безпеки останніх висвітлено окремим підрозділом 3.8. Розвідувальна мережа у західних областях УРСР будувалася за територіальним принципом. Водночас йшла робота із формування «Повстанського штабу» у складі розвідувальних, контррозвідувальних та поліцейських відділів. На території Генерал-Губернаторства співробітники СБ проводили підготовку інструктивних документів для створення на звільнених від радянської влади землях органів безпеки та народної міліції самостійної України. Напередодні німецько-радянської війни шефом СБ призначили М. Арсенича, який надалі відігравав у ній ключову роль.

У підрозділі 3.3 «*Німецько-румунсько-угорська окупація (1941–1944)*» доведено, що територіальна мережа СБ упродовж літа 1941–1942 рр. перебувала у процесі становлення. На початку 1942 р. при

референтурі СБ КЕ ОУН передбачалися відділи: слідчий, бойовий, технічний та «вишкільний». Структура референтур СБ обласних, окружних, повітових «екзекутив» ОУН передбачала посади референта та двох його заступників – із розвідки і підготовки кадрів. На Волині влітку 1943 р. СБ стала складовою частиною «запілля» УПА. Від районного рівня та вище передбачалися відділи: слідчо-оперативний, розвідувально-інформаційний, поліцейсько-виконавчий та контррозвідувальний. Склад структури не був сталим та залежав від багатьох обставин. Восени 1943 р. було затверджено подвійне підпорядкування референтів СБ – власній керівній вертикалі та відповідним територіальним провідникам ОУН. При цьому призначення та зняття референтів СБ відбувалося винятково всередині її мережі. У Галичині продовжувалося розпочате навесні 1943 р. створення боївок СБ.

Кілька періодів розвитку спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій охоплює підрозділ 3.4 «*Підрозділи УПА та УНС (1943–1947)*». У ньому проаналізовано особливості розвідувального та контррозвідувального забезпечення повстанських підрозділів. З'ясовано, що влітку 1943 р. у складі повстанських підрозділів діяли відділи розвідки та контррозвідки. Восени того ж року було створено осередки Військово-польової жандармерії (ВПЖ), головним завданням яких визначалася протидія дезертирству. Крім того, жандарми відповідали за підтримання дисципліни та залучалися до господарського забезпечення. У листопаді 1944 р. в підрозділах УПА було впроваджено військову СБ, яка діяла до лютого 1945 р. В інший спосіб розгорталися події на території Галичини, де перші розвідувальні підрозділи виникли навесні 1943 р. у складі куренів УНС. За сприяння СБ та організаційно-мобілізаційної референтури до січня 1945 р. було зорганізовано мережу ВПЖ. На рівні району її очолювали «дільничні жандарми». До складу вищої вертикалі ВПЖ входили коменданти – повітового, окружного, обласного рівнів, а також воєнної округи. Упродовж березня – квітня 1945 р. підрозділи УПА Галичини зазнали значних втрат. Після цього місцева ВПЖ була розформована, а більшість її кадрів поповнили мережу СБ.

У підрозділі 3.5 «*Перехід фронту та завершення Другої світової війни (1944–1945)*» охарактеризовано один з найскладніших періодів розвитку СБ ОУН. Напередодні приходу радянської влади відбулося

скорочення мережі, а після проходження фронту – відновлення. У серпні 1944 р. в Галичині започатковано створення районних боївок СБ, посилено «справові звена». До складу повітової СБ входили: референт, заступник з розвідки, слідчі, технічний секретар та боївка. На теренах округи нараховувалося майже 250 учасників боївок СБ, а також аналогічна кількість співробітників «справових звен». На Волині структура СБ у цей час була розгалуженішою і вирізнялася певними особливостями: мала кущові боївки СБ; до складу кожної з референтур СБ делегувалася представниця жіночої розвідки; від рівня району вводилася посада слідчого. Восени 1944 р. відбулося скорочення підпільної мережі. У цей час СБ стала однією з чотирьох ключових референтур. Упродовж квітня – травня 1945 р. на теренах Галичини було розформовано обласні проводи, а також референтури розвідки при окружних проводах. Повіти реорганізували у надрайони. Таким чином, до осені 1945 р. структура СБ ОУН стала уніфікованою.

Завершальний період функціонування СБ ОУН на українських землях розкрито в підрозділі 3.6 «*Післявоєнний період (1946–1950-ті)*». З'ясовано, що навесні 1946 р. було посилено заходи конспірації, а боротьба з ворожою агентурою вийшла на перший план. Структура СБ у цей час не зазнала суттєвих змін. Узимку 1946–1947 рр. підпілля ОУН знову понесло значні втрати, що спричинило скорочення мережі СБ: кількість її співробітників зменшилася до кількох сотень, а на початку 1950-х рр. – десятків осіб. Наприкінці 1951 р. катастрофічна нестача кадрів змусила керівництво ОУН замінити вцілілими референтами СБ посади теренових провідників. Цей процес не відбувся одночасно, наприклад, у Галичині він тривав до літа 1955 р. Розвиток спеціальних підрозділів українських націоналістів продовжився у таборах ГУЛАГу, де колишні оунівці мали власну СБ. Вона займалася виявленням та ліквідацією агентів табірної адміністрації, а також брала участь в акціях непокори в'язнів.

У підрозділі 3.7 «*ЗЧ ОУН, ОУН(з) та ЗП УГВР (1945–1991)*» розкрито структурні трансформації спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій в країнах Заходу. Аргументовано доведено, що СБ Закордонного центру ОУН виникла у серпні 1945 р. на основі розформованої Референтури зовнішніх зв'язків («Р-33»). Базою для створення були табори для переміщених

осіб, де при кожному «звені» (п'ять оунівців) діяв «кущовий есбіст». До складу штабу «Провідного звена» СБ ЗЦ ОУН входило вісім відділів: контррозвідувальний, слідчий, антикомуністичної діяльності, організаційної роботи та зв'язку, праці з репатріантами, бойової та охоронної роботи, зовнішнього спостереження, роботи з молоддю. У лютому 1946 р. було змінено назву на Закордонні частини (ЗЧ) ОУН. Посилено структуру розвідки СБ, яка працювала за двома головними напрямками: 1) «антибільшовицьких народів та політичної інформації»; 2) «більшовиків та їх васалів». Створено обласні референтури СБ як проміжний орган між кущовим і тереновим рівнями. У тісній взаємодії із СБ перебували: політико-інформаційна служба (ПІС); «Крайовий зв'язок» («К-3»); військова розвідка. Значний вплив на їх розвиток мали конфлікти між керівниками ЗЧ ОУН, які завершилися відокремленням у вересні 1948 р. Закордонного представництва (ЗП) УГВР, а у січні 1954 р. – «двійкарів» (ОУН за кордоном). Кожна з останніх створила власні спеціальні підрозділи. У травні 1951 р. шефом СБ ЗЧ ОУН призначили І. Кашубу, який найдовше залишався на цій посаді. На початку 1960-х рр. есбістська мережа складалася з «Централі» та «Провідного Звена» в Мюнхені, осередків Теренових проводів (ТП), низових ланок (кущів, станиць). У 1968 р. назву ЗЧ ОУН замінили на попередню – ОУН. Було посилено взаємодію СБ з Антибільшовицьким блоком народів (АБН). Упродовж 1970–1980-х рр. СБ намагалася зберігати свою мережу. До складу Проводу ОУН входили сектори: організаційний, «К-3», «підсоветських справ», «офензивної розвідки» та СБ.

Розвиток структури спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій, паралельної «бандерівській», розкрито у підрозділі 3.8 «*Мельниківці* (1940–1970)». Доведено, що створення розвідувальної референтури ОУН (мельниківців) розпочалося у лютому 1940 р. Я. Гайвасом. У березні 1941 р. з її складу виокремилася контррозвідувальна підреферентура, а улітку 1941 р. започатковано процес розбудови територіальної мережі органів Безпеки ОУН(м). Вона охоплювала рівні: повітових – окружних – обласних «екзекутив», а також Крайових інспекторатів. Нерідко траплялося суміщення посад керівників розвідки та військової справи. Безпеці ОУН(м) не вдавалося ефективно протистояти набагато сильнішій від себе СБ ОУН(бандерівців),

тому влітку 1943 р. вони згорнули роботу. Діяльність останньої боївки Безпеки ОУН(м) зафіксована восени 1944 р. Надалі розвиток «мельниківських» спеціальних підрозділів продовжився у західних осередках української діаспори. Навесні 1945 р. було створено «одинку» у складі розвідувального та бойового підрозділів. Головним її завданням було направлення емісарів. У Мюнхені розміщувався архів Проводу українських націоналістів (ПУН), який мав оперативну картотеку, в Парижі – розвідувально-аналітичний орган «Референтура вивчення сучасного становища в Україні». До обов'язків останньої входило отримання дисидентського «самвидаву», опитування радянських туристів, аналіз комуністичної преси та радіопередач. Починаючи з літа 1970 р., «мельниківці» зосередилися винятково на культурно-просвітницькій роботі.

У четвертому розділі «Розвідувальна діяльність» головним завданням стало розкриття аспектів роботи зазначеного спрямування.

Підрозділ 4.1 *«Функціонування територіальної розвідувальної мережі»* показує розгортання цієї праці в підпіллі УВО та ОУН, доводить, що вона здійснювалася за територіальним принципом. Первинною ланкою був «станичний» інформатор. Улітку 1941 р. розбудову теренової мережі інформаторів розпочала СБ ОУН, через два роки (літо 1943 р.) її розвідувальною мережею було покрито 50–70 % теренів Західної України. Значного поширення у цей час набула практика підписання інформаторами СБ ОУН письмових зобов'язань, що передбачали присягу, присвоєння псевдоніма та попередження щодо покарання за розголошення. Восени 1945 р. СБ ОУН посилила розвідувальну діяльність у містах Західної України, яка опиралася на студентство та мешканців передмість. Починаючи з весни 1946 р., СБ відмовилася при розбудові інформаційної мережі від принципу масовості – ставку робили на добре підготовлених та законспірованих розвідників. Передбачався щонайменше один з них на 100 місцевих жителів. За необхідності вони вербували «підінформаторів». Понад 70 % розвідників працювали на основі ідейно-патріотичних переконань. У зв'язку з нестачею кадрів та зміною тактики на початку 1950-х рр. відбулося поступове згортання інформаційної мережі. По-іншому зазначена діяльність СБ відбувалася у таборах для переміщених осіб на території Німеччини. Її основу становили «кущові звена», які опиралися на

роботу двох – п'яти інформаторів. При референтурах СБ обласних та ТП розвідувальною роботою займалися «інгвіліяційні звена».

У підрозділі 4.2 *«Агентура у збройних підрозділах супротивника»* охарактеризовано військовий напрям розвідувальної діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Доведено, що набуття агентурних позицій у Війську Польському стало однією із головних причин виникнення розвідки УВО. Цю ділянку роботи, що опиралася на військовослужбовців українського походження, у 1930-х рр. продовжувала «контрольно-розвідча референтура» КЕ ОУН. Починаючи з весни 1940 р., розвідка ОУН розбудовувала агентурну мережу серед дільничних уповноважених та технічного персоналу райвідділів НКВС. Найбільш плідною була діяльність розвідки СБ у вербуванні агентури серед співробітників української допоміжної поліції, особливо на рівні сільських та районних дільниць. У післявоєнний період значних успіхів СБ досягла у набутті агентури серед бійців та командирів винищувальних батальйонів. Агентурна робота у правоохоронних органах мала скромніші успіхи – її основу складали дільничні міліціонери та технічний персонал райвідділів.

Підрозділ 4.3 *«Розвідувальні позиції в окупаційній адміністрації»* розкриває розвідувальну діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій у держаних установах та організаціях. З'ясовано, що упродовж 1920–1930-х рр. підпілля УВО та ОУН не надавало особливого значення цьому напрямку роботи, проте восени 1939 р. ситуація змінилася: оунівці почали розбудову агентурної мережі серед комсомольців, радянських службовців та працівників держустанов. Успіхом увінчалася робота розвідки СБ ОУН у набутті агентурних позицій серед співробітників німецької окупаційної адміністрації, особливо на рівні сільських, районних та міських управ. Вони не лише надавали підпіллю цінну інформацію, а й викрадали таємні документи, забезпечували необхідними бланками з печатками, передавали зброю, боєприпаси й амуніцію. У післявоєнний період основу зазначеної агентурної мережі СБ становили голови та секретарі сільрад. Станом на весну 1945 р. з оунівцями були пов'язані майже 30 % осіб зі згаданого середовища. Порівняно слабшими були позиції есбїстів у містах, де більшість їхньої агентури складали дрібні службовці та друкарки районних держустанов.

У підрозділі 4.4 «*Агентура в середовищі громадсько-політичних організацій*» доведено, що зазначений напрям діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій розпочався у 1920–1930-х рр. Об'єктами її зацікавлень були: унерівці, гетьманці, ундівці, соціал-радикали, соціал-демократи та радянофіли. Навесні 1940 р. розпочалася розвідувальна робота СБ у середовищі польського підпілля та «мельниківців». Улітку – восени 1941 р. щодо останнього напрямку, спрямовувалися головні зусилля агентури СБ в громадсько-політичних організаціях. Упродовж осені 1942 – осені 1944 р. об'єктом зацікавлень есбістів було польське підпілля, а також траплялися окремі випадки вербування ними розвідників серед учасників мережі Армії Крайової (АК). Наприкінці 1940-х рр. у західних областях УРСР есбісти розробляли низку підпільних молодіжних організацій, яких підозрювали у провокативній роботі. У західних осередках української діаспори збір інформації про емігрантські громадсько-політичні організації здійснювала «ПКС». Головними напрямками розвідувальної роботи у цей час були: мельниківці, гетьманці та унерівці. Після 1948 р. есбісти почали розробляти середовище ЗП УГВР, а з 1954 р. – «двійкарів».

Підрозділ 4.5 «*Збір і аналіз інформації з відкритих джерел*» присвячений найменш дослідженій проблемі у розвідувальній діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Збір, впорядкування й аналіз преси супротивника різними мовами розпочали у 1920-х рр. відділи діловодства розвідки УВО. Упродовж 1930-х рр. цю практику продовжувала розвідка ОУН, а після 1940 р. – СБ. Навесні – влітку 1943 р. есбісти здійснювали також аналіз радіопередач. У післявоєнний період головна увага СБ зосередилася на районних та обласних радянських газетах. Важливу роль здобуттю й аналізу радянських видань відводили ЗЧ ОУН. Одним з важливих різновидів збору розвідувальної інформації було опитування цивільного населення через «квєстїонари» (анкети).

У підрозділі 4.6 «*Забезпечення зв'язку*» розкрито участь спеціальних підрозділів у реалізації цього аспекту функціонування українських націоналістичних організацій. Доведено, що вона переважно стосувалася забезпечення розвідувальної діяльності. Від початку створення розвідки УВО у її складі діяв окремий

кур'єрський відділ. Зазначена мережа продовжувала складати основу розвідувального зв'язку ОУН упродовж 1930-х р. Починаючи з 1942 р., СБ посилила перевірку кур'єрів, а у листопаді – грудні того ж року налагодила автономну вертикаль зв'язку. У післявоєнний період вона займалася відновленням, охороною та перевіркою ліній зв'язку. Створена влітку 1945 р. референтура Крайового зв'язку («К-3»), входила до складу «Провідного звена» СБ. Її співробітники здійснювали перевірку та підготовку кур'єрів. Така практика продовжувалася до жовтня 1960 р. Надалі ЗЧ ОУН головну ставку робили на туристичне прикриття. Участь у підготовці зазначених кур'єрів брали есбісти.

Контроверсійній проблемі функціонування спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій присвячений підрозділ 4.7 *«Співпраця з іноземними розвідками»*. Встановлено, що контакти розвідок УВО та Німеччини розпочалися навесні 1923 р. Не менш важливим союзником українських націоналістів у той час була Литва. Починаючи з липня 1941 р., взаємини оунівців та німців погіршуються, а восени того ж року стають ворожими. Наприкінці 1943 р. на рівні місцевого керівництва ОУН та УПА відновилися перемовини з німцями, хоча на офіційному рівні це суворо заборонялося. Періодично СБ розслідувала подібні випадки та карала винних. Навесні 1945 р. було започатковано контакти оунівців з розвідками Великобританії та США. При цьому як посередник важливу роль відігравало духовенство Ватикану, завдяки якому СБ ЗЧ ОУН вдалося також налагодити співпрацю з розвідками Італії, Іспанії та Франції. Крім того, на початку 1950-х рр. есбісти встановили зв'язок зі спецслужбами Бельгії, Нідерландів, Канади та Туреччини. Найактивнішою була співпраця з британською і американською розвідками.

У п'ятому розділі «Контррозвідувальна та судово-дисциплінарна практика» проаналізовано ключовий напрям діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій.

Підрозділ 5.1 *«Збір інформації про агентуру супротивника»* розкриває першочергові завдання контррозвідувальної роботи. Упродовж 1920–1930-х рр. він входив до обов'язків окружних та повітових розвідчих «експозитур» УВО, а згодом – ОУН. Починаючи з весни 1940 р., СБ збирала дані про радянську агентуру, яка діяла

на території Генерал-Губернаторства. Паралельно цією роботою займалися розвідувальні осередки ОУН у західних областях УРСР. Восени 1942 р. важливу роль в контррозвідувальній діяльності СБ почало відігравати здобуття інформації про німецьку, радянську та польську агентури. У післявоєнний період збір інформації про агентуру супротивника активізувався. Основою цієї роботи були донесення станичних та кушових інформаторів СБ. Грунтуючись на них, есбісти розпочинали більше 80 % справ. Подібна робота здійснювалася у таборах для переміщених осіб на території Німеччини. На основі зібраних даних проводилися таємні арешти та допити. У 1960–1970-х рр. поширення набув негласний нагляд за радянськими службовцями, дипломатами, а також окремими прокомуністичними діячами української еміграції.

У підрозділі 5.2 *«Внутрішні перевірки та контроль за дотриманням конспірації»* проаналізовано особливості реалізації зазначеної практики спеціальними підрозділами українських націоналістичних організацій. Встановлено, що, починаючи з липня 1932 р., перевіркою нових членів займалася «контрольно-розвідча» референтура ОУН. Розслідування щодо провалів операцій та викриття польською поліцією осередків проводила «внутрішня розвідка» ОУН. Восени 1939 р. на теренах Генерал-Губернаторства посилили перевірку підпільників, що прибули з УРСР. Упродовж 1941–1942 рр. помітну роль почало відігравати розслідування обставин загибелі керівників підпілля або викриття супротивником осередків. Навесні – влітку 1943 р. есбісти проводили перевірку кадрів УПА, особливо керівників. Усередині повстанських підрозділів на Волині понад 10 % особового складу були інформаторами СБ. Розроблення запідозреного включало: збір свідчень колег та керівників, вивчення біографії, звітування. Під вигаданими приводами здійснювалася перевірка інформації. З наближенням фронту СБ перевіряла звільнених німцями з в'язниць підпільників, а також перебіжчиків. Ще більше згадана діяльність посилилася у післявоєнний період. Підпільників, які добровільно зізнавалися у вербуванні, зазвичай поновлювали на посадах або переводили на інші терени. Іншим було ставлення до осіб, які приховували зв'язок з радянськими спецслужбами – здебільшого їх страчували. Наприкінці 1946 р. ставлення до згаданої категорії осіб стало лояльнішим: їх намагалися ізолювати від організаційних

таємниць, переводили до інших теренів, доручали дрібні завдання. На еміграції перевірки СБ стосувалися переважно кур'єрів, які прибували із УРСР, Польщі та Чехословаччини.

Заходи спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій з дезінформації перевіренованими агентами органів безпеки супротивника розкрито у підрозділі 5.3 *«Проведення «оперативних ігор»*. Перші такі випадки зафіксовано восени 1940 р. стосовно органів НКВС у Галичині. Така ж діяльність щодо гестапо продовжувалася під час німецької окупації. У післявоєнний період практика використання подвійних агентів набула ще більшого поширення. Важливу роль відводили розробленню «легенд» та інструкцій для своїх розвідників. Після 1947 р. більшість подвійних агентів СБ набирала з осіб, які добровільно зізналися у вербуванні. Головним їх завданням залишалася дезінформація супротивника. Основою «оперативних ігор» СБ ЗЧ ОУН з радянськими спецслужбами були повідомлення діячів української діаспори, яких намагалися завербувати.

У підрозділі 5.4 *«Агітаційно-викривальні заходи»* доведено, що деморалізація агентури супротивника була важливою складовою контррозвідувальної діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Зазначену практику через публікацію «повідомлень, погроз, викриттів» здійснювало упродовж 1920–1930-х рр. підпілля УВО та ОУН. За часів німецької окупації СБ готувала «перестороги» стосовно провокацій гестапо. Більшість з них конспіративно підписувалися від імені УПА. У післявоєнний період СБ посилила залякування агентури супротивника. Для цього розповсюджували листівки, брошури, проводили мітинги, «народні суди» (публічні страти), залишали погрозливі написи біля тіл ліквідованих агентів. Видання «пересторог» продовжувалося до початку 1950-х рр. Паралельно зазначена діяльність розвивалася в осередках західної української діаспори: публікувалися відповідні матеріали в періодиці, встановлювалися місця походження радянських агіток та проводилися викривальні конференції.

Підрозділ 5.5 *«Оперативно-облікова справа»* присвячений аналізу створення і використання спеціальними спецслужбами українських націоналістичних організацій картотек щодо осіб, запідозрених у співпраці зі супротивником. Зародження цього напрямку роботи з відділів «канцелярської роботи та діловодства» Розвідного бюро

УВО припадає на початок 1920-х рр. Продовженням її розвитку було поширення взимку 1940 – навесні 1941 рр. розвідкою ОУН у західних областях УРСР практики складання «чорних листів». Улітку 1943 р. вона відновилася та спрямовувалася проти німецької агентури. Здобуту інформацію заносили до спеціальних зошитів – «книг обліку». Повноцінний розвиток оперативно-облікової справи СБ розпочався у післявоєнний період. Його основою були різноманітні картотеки, які комплектувалися за територіальним принципом та передбачали уніфіковане оформлення. Важливу частину оперативно-облікової документації СБ становили збірники компрометуючих матеріалів. За необхідності вони доповнювали дані та допомагали встановити джерело походження інформації. Зазначена діяльність в осередках української діаспори мала свої особливості. Судово-слідчих матеріалів в архівах СБ ЗЧ ОУН було мало, основу складали картотеки, які доповнювала службова документація.

У підрозділі 5.6 «*Проведення слідчих дій*» з'ясовано особливості затримання, конвоювання та проведення допитів співробітниками спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Зазначена практика розпочалася навесні 1940 р. у Генерал-Губернаторстві. Улітку 1943 р. її розвиток продовжився. Право проводити допити мали референти, коменданти та слідчі СБ від районного рівня. Тоді ж виникла необхідність затримання, конвоювання і охорони підслідних. Арешти намагалися проводити у такий спосіб, щоб особа не підозрювала про небезпеку. Найкращим вважалося добровільне прибуття підозрюваного до слідчого. Важливу роль відводили обшуку заарештованого та пильності охоронців. Домінантою слідчої роботи був допит, що ґрунтувався на психологічних методиках. Згідно з розробленими інструкціями, його поділяли на вступ та три частини: ознайомлювальну, повідомлення звинувачень, головну. Під час останньої нерідко застосовували методи: «конфронтації» (очної ставки); «перехресний»; «пропаганди»; «конвеєр». Якщо допитуваний відмовлявся надавати свідчення, а проти нього були незаперечні докази, допускалися тортури. Переважно вони обмежувалися залякуванням, позбавленням їжі або сну. Рідше практикували побиття або жорстокіші методи тортур, позаяк вони почасти призводили до неправдивих зізнань, наклепів та страт

невинних. Важливого значення СБ надавала уніфікації оформлення протоколів допитів. Для цього періодично розсилалися «взіри» (зразки). Особливістю слідчих дій СБ ЗЧ ОУН була значно менша інтенсивність роботи, а також більша увага до показів свідків.

Підрозділ 5.7 «Судово-дисциплінарна практика» доводить, що зазначений вид діяльності також входив упродовж 1940-х рр. до обов'язків спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Починаючи з сотні, дисциплінарними органами в УПА були «Польові суди», які передбачали наявність трьох обраних суддів. Злочини поділяли на легкі та важкі. До останніх входили: зрада; шкідництво; невиконання наказу, що стало причиною значних втрат; повторне дезертирство. Звинувачених за важкими злочинами, як правило, страчували. Легкими провинами займалися «козацькі суди». Вироками були: відправлення до «карних відділів»; «карний арешт»; «шомполування» перед шеренгою; «стійка під рушницю» або «падання долів» за команду. При повторному притягненні до відповідальності покарання посилювалося. «Козацькі суди» нерідко проводилися у боївках СБ. Поширеними покараннями у них були: попередження, догана, пониження у посаді, виконання фізично важких робіт та позбавлення на певний термін членських прав. «Надзвичайний суд СБ» займався винятково справами агентури радянських спецслужб. За його результатами виправдовували менше 30 % звинувачених. Вироки за незначні провини ухвалювали підрайонні СБ. Винних карали попередженнями, штрафами або побиттям палицею. Стосовно жінок застосовували психологічний вид покарання – обстригання волосся.

У шостому розділі «Диверсійно-терористична та оперативно-бойова діяльність» висвітлено зазначену дискусійну проблему.

Каральний аспект протидії оперативним джерелам супротивника всередині підпілля висвітлено у підрозділі 6.1 «Винищення внутрішніх агентів». З'ясовано, що посилення цієї практики відбулося навесні – влітку 1943 р. Терору СБ зазнали колишні червоноармійці, які вимушено приєдналися до повстанців. Після проходження фронту СБ розпочала масштабну ліквідацію радянської агентури всередині підпілля ОУН та УПА, яку ще називали «чисткою». Навесні 1945 р. вона повторилася у відповідь на спричинені амністіями масові дезертирства. Починаючи з 1946 р., ліквідація СБ внутрішньої агентури стала більш виваженою.

Окремі випадки ліквідації внутрішніх агентів в підпіллі ОУН продовжувалися до початку 1950-х рр. СБ ЗЧ ОУН виконала шість смертних вироків стосовно виявлених радянських агентів.

У підрозділі 6.2 *«Знищення інформаторів супротивника серед оточення підпілля»* проаналізовано один з аспектів попередньої проблеми. До весни 1943 р. траплялися лише окремі випадки ліквідації українськими націоналістами місцевих жителів, запідозрених у агентурній співпраці з супротивником. Перші масштабні каральні акції упродовж літа – осені того ж року СБ здійснювала на Волині. Здебільшого вони стосувалися поляків, запідозрених у співпраці з німецькими спецслужбами, а також на Західному Поліссі – агентуру радянських партизан. Після проходження фронту розпочалася нова масштабна операція з ліквідації радянської агентури серед місцевого населення, при цьому 60 % усіх арештів ініціювали донесення інформаторів. Інколи страти проводили без жодного розслідування. Це ставало причиною багатьох помилок, а подекуди й навмисних наклепів з метою особистої помсти. Напередодні кожної операції готувався список осіб, засуджених до страти, та формувалася група бойовиків, яка отримувала інструкції. Проводили ліквідації переважно вночі, намагаючись уникнути шуму та опору засуджених. У січні 1945 р. згадана операція поширилася на територію Галичини. Кількість страчених осіб в кожній з округ значно відрізнялася. Значною мірою це залежало від фахового рівня місцевої СБ: де він був нижчим – кількість вбитих була більшою. Наприкінці 1946 р. ліквідації стали більш виваженими, а їхня кількість значно зменшилася. Набула поширення практика попереджень та розписок. У 1949 р. СБ відмовилася від масових ліквідацій «сексотів», надаючи перевагу їх розшифруванню. Наступного року взагалі рекомендувалося їх уникати.

Підрозділ 6.3 *«Ліквідація прибічників та представників окупаційної адміністрації»* розкриває проблему боротьби спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій з особами, яких уважали колаборантами та представниками загарбників. Першими подібну практику розпочали на початку 1920-х рр. учасники УВО. Упродовж 1930-х рр. зазначена діяльність посилилася. Особливо вона активізувалася у перші тижні німецько-радянської війни. Важливу роль чинник протидії колаборантам

відігравав під час польсько-українського конфлікту на Волині. Наприкінці 1944 р. боївки СБ посилили терор стосовно сільської та районної адміністрацій. Багатьом чиновникам передавали листи з погрозами та вимогою виїхати. Починаючи з січня 1945 р., ліквідація радянських активістів та чиновників перейшла до компетенції боївок СБ. Ключовими напрямками діяльності були: протидія проведенню виборів, ворожій агітації у школах, створенню комсомольських або піонерських осередків, зрив державних заготівель та колективізації. Ініціаторів створення змушували відкликати заяву та сплатити штраф. У випадку відмови їм загрожувала ліквідація. Упродовж 1948 р. терор СБ зосередився на керівництві колгоспів. Застосування зазначених жорстких методів дало можливість два – три роки стримувати суцільну колективізацію. Паралельно активізувалася терористична діяльність СБ у містах, спрямовуючись передусім на відомих радянських діячів та впливових чиновників.

Збройний спротив спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій силовим структурам окупантів охарактеризовано у підрозділі 6.4 *«Боротьба зі збройними підрозділами супротивника»*. Доведено, що упродовж 1920–1930-х рр. вона стосувалася ліквідації окремих співробітників польської поліції. Активізувалася зазначена діяльність у 1940-х рр. Її об'єктами визначалися усі окупаційні збройні сили, а також підконтрольні їм партизанські та парамілітарні формування. Основою бойової тактики були: засідки (нерідко на автомобілі), напади на невеликі групи чи окремих військовиків, персональні ліквідації шляхом виконання терактів.

У підрозділі 6.5 *«Охорона керівного складу»* проаналізовано особливості виконання зазначених функцій спеціальними підрозділами українських націоналістичних організацій. З'ясовано, що упродовж 1920–1930-х рр. функції охоронців виконували помічники або заступники керівників УВО та ОУН. Починаючи з літа 1941 р., СБ забезпечувала охорону керівного складу підпілля. Влітку – восени 1943 р. есбісти здійснювали перевірку маршрутів руху та місця базування, забезпечували охорону окремих керівників підпілля під час відряджень. У 1944 р. функції груп прикриття виконували відділи особливого призначення. У післявоєнний період зазначений напрям роботи боївок СБ набув уніфікації для усіх регіонів. Залежно від посади керівника, кількість охоронців

була різною – від одного до кількох десятків. Охорону керівників ЗЧ ОУН, особливо провідника та його сім'ї, з серпня 1945 р. забезпечував сектор «внутрішньої роботи» СБ.

У сьомому розділі **«Кадровий склад, навчально-виховна та протизлочинна робота»** проаналізовано комплекс чинників, які його формували. Ключову роль у цьому відіграла підготовка співробітників. Підрозділ 7.1 *«Підготовка співробітників на українських теренах»* розкриває головну складову окресленого напрямку. Доведено, що першочергове значення завжди відводилося самоосвіті. Починаючи з весни 1942 р., СБ ОУН розпочала практику нелегальних вишколів. Зі створенням УПА навесні – влітку 1943 р. навчальна діяльність есбістів активізувалася. Не менш інтенсивно така підготовка відбувалася у 1944 р. Поширення набули навчально-інспекційні рейди керівництвом СБ своїх теренів. За видами навчально-виховного процесу вишколи СБ поділялися на «сходини», «гутірки», «відправи», «стрічі». Упродовж 1940–1951 рр. СБ використовувала для підготовки співробітників 298 одиниць навчальних матеріалів. З них на вивчення методики розвідувальної та контррозвідувальної роботи відводилося 159 (53,4 %). Найбільше таких навчальних матеріалів було написано в 1944 р. – 31,6 %. Слідчій роботі присвячувалося 13,2 % навчального матеріалу, контррозвідці – 11,3 %, розвідці – 7,5 %, веденню картотеки – 5,6 %, написанню звітів – 2,5 %. Значна їх частина була перекладами на українську мову іноземних посібників.

У підрозділі 7.2 *«Навчальна практика за кордоном»* висвітлено один з аспектів підготовки співробітників спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. З'ясовано, що перші розвідувальні вишколи УВО відбувалися упродовж 1923–1924 рр. на території Німеччини. Важливу роль у цьому відіграла також підтримка спецслужб Литви. У післявоєнний період значну допомогу в проведенні означеної роботи есбістам надавали розвідки США, Італії, Іспанії, а найбільше – Великобританії. Основна частина розвідувально-диверсійних шкіл розміщувалася на території Німеччини. Головним їх завданням була підготовка кур'єрів для направлення до Західної України. Паралельно СБ ЗЧ ОУН проводили власні вишколи. У їх організації важливу роль відводили залученню молоді. Особливою актуальним цей напрям став у 1960-х рр. Практикувалися колективні «інструктивно-

вишкільні» зустрічі з обговорення тактики супротивника та її регіональних особливостей. Упродовж 1960–1980-х рр. значну увагу приділяли військово-патріотичній підготовці молоді.

Притаманні співробітникам спеціальних підрозділів українських націоналістів якості характеру та моделі поведінки розглянуто у підрозділі 7.3 *«Психологічні особливості»*. Встановлено, що позитивними якостями вважалися: рішучість, безкорисливість, надійність, працьовитість, сумлінність, ініціативність, врівноваженість, обережність, комунікабельність, пунктуальність та дисциплінованість. Важливе значення надавали повсякденній конспірації, психологічній та фізичній витривалості. Домінантою поведінки була постійна готовність до самопожертви. Здача у полон прирівнювалася до зради. Готовність до смерті поєднувалася з фанатичною жорстокістю до ворогів. Серед негативних рис виокремлювали: недбалість, недисциплінованість, аморальність, відсутність авторитету, досвіду та відповідної підготовки. Співробітників, які не відповідали вимогам, переводили на іншу роботу, а зловмисників суворо карали.

У підрозділі 7.4 *«Одяг, маскування, озброєння, військові звання та нагороди»* розглянуто зазначений аспект діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. З'ясовано, що власних військових одностроїв вони ніколи не мали. Основу складав цивільний одяг, який поєднували з елементами військової форми (німецької, рідше – угорської, румунської, чехословацької, а в післявоєнний період – переважно радянської). Власна символіка обмежувалася невеликим металевим тризубом на кашкеті або взагалі була відсутньою. Значного поширення набула практика маскування під супротивника, інколи – цілими боївками. Озброєння складали: пістолети, кулемети, автомати, рушниці, гранати різних моделей, найчастіше, радянського або німецького виробництва. Вперше військові звання з'явилися у співробітників СБ УПА восени 1943 р. Есбісти військові ступені (вістун, старший вістун) почали отримувати із 1947 р., а старшинські (хорунжий, поручник, сотник, майор, підполковник, полковник та генерал) – із червня 1948 р. Відзначали співробітників загально-організаційними нагородами, нерідко посмертно.

Маловідому сторінку функціонування спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій висвітлено в підрозділі

7.5 «Протидія розкраданню організаційного майна та боротьба з кримінальними злочинцями». Перші випадки розслідування розкрадань організаційних коштів ще на початку 1920-х рр. здійснювала розвідувальна референтура УВО, а після липня 1932 р. – «контрольно-розвідча» референтура ОУН. Після виникнення у 1940 р. на території Генерал-Губернії СБ вона перебрала згадані функції. На початку 1942 р. СБ посилила боротьбу з розкраданням у підпіллі ОУН. Безпосередніх винуватців страчували, а їхніх керівників понижували у посаді. Починаючи з літа 1943 р., важливим завданням СБ була перевірка господарчих «запілля» УПА, а у післявоєнний період – протидія розкраданням підпільниками та місцевими жителями складів-криївок. Запідозрених у подібних діях зазвичай страчували. Паралельно есбісти протидіяли кримінальним злочинцям, які компрометували оунівців: шахрайством збирали в місцевого населення гроші та продукти, самостійно або групами займалися грабунками, гвалтуванням жінок та вбивствами. Звинувачених у кримінальних злочинах, як правило, не судили, а страчували на місці. У таборах для переміщених осіб СБ ЗЧ ОУН перешкоджала крадіжкам у місцевого населення.

Моделювання колективного образу співробітників спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій відображено у підрозділі 7.6 «*Просопографічний портрет*». Встановлено, що середній вік розвідників УВО та ОУН на посадах становив 20–30 років. Практично всі були галичанами. Понад 70 % керівного складу мали гімназійну або університетську освіту. Близько 40 % були заарештовані у 1939–1941 рр. органами НКВС. Керівники СБ від повітового до крайового рівня мали 20–30 років. Есбісти нижчого рівня були молодшими. Рівень освіти був невисоким. В університетах навчалися приблизно 4 % референтів СБ крайового, обласного та окружного рівнів. Серед рядових переважав початковий рівень освіти (2–6 класів школи). Референти СБ надрайонного та районного рівнів переважно мали повну середню освіту. Середній термін перебування есбістів вищих референтур на посадах становив кілька років, а рядових – тижні або місяці. Втрати есбістів складали 15–25 % усієї мережі підпілля ОУН. Серед керівного складу відсоток загиблих був значно вищим. Із них близько 80 % полягли в боях або застрілилися та 10 % потрапили до полону. Переважна частина втрат припадає на 1944–1945 рр. Середні вікові показники

співробітників СБ ЗЧ ОУН становили 30–45 років. Понад 80 % були вихідцями з Галичини, 70 % керівного складу мали вищу освіту.

У **висновках** узагальнено результати дисертаційного дослідження, викладено основні концептуальні положення, які виносяться на захист:

Аналіз стану наукової розробленості проблеми дає підстави констатувати наявність у вітчизняній та закордонній історіографії значної кількості напрацювань, які висвітлюють ключові напрями функціонування спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Водночас чимало важливих аспектів не стали предметом наукового вивчення. Історіографічний аналіз довів необхідність проведення комплексного дослідження, яке б репрезентувало та концептуалізувало увесь науково-теоретичний спадок зазначеної тематики.

Підґрунтям реалізації дослідницьких завдань став багаторівневий комплекс документів, який охоплює вітчизняні, закордонні приватні архіви та музейні фонди. Здійснена джерельна евристика дала підставу для таких наукових висновків.

Доведено, що спеціальні підрозділи українських націоналістичних організацій у ретроспективі всіх етапів функціонування відігравали важливу роль. Зазначена домінанта зумовлювалася низкою факторів: необхідністю контррозвідувального захисту в екстремальних умовах протистояння набагато сильнішим супротивникам, перманентною підготовкою до збройного повалення окупаційної влади, періодичною внутрішньою диференціацією.

Встановлено, що основними організаційними формами були:

- «Розвідчий реферат» (референтура) УВО (1921–1927).
- Розвідувальні та контррозвідувальні підрозділи у складі референтур УВО-ОУН (1928–1931).
- «Контрольно-розвідча» референтура при Крайовій ексекутиві ОУН (1932–1940).
- Служба безпеки ОУН (1939–1940).
- Розвідувальна референтура «Повстанського штабу» ОУН (бандерівців) (1940–1941).
- Служба безпеки ОУН (бандерівців) (1940–1954).
- Розвідувальна референтура (Безпека) ОУН (мельниківців) (1940–1944).

- Українська народна міліція та Українська державна Служба безпеки, підконтрольні ОУН (бандерівців) (1941).
- Розвідка Української Народної Самооборони (1943).
- Військово-польова жандармерія УПА (1943–1945).
- Розвідка та контррозвідка підрозділів УПА (1943–1947).
- Служба безпеки Закордонного центру ОУН (1945).
- «Крайовий провід для керівництва діяльністю організаційної мережі на території УРСР» або «одинка» ОУН (солідаристів) (1945–1960-ті рр.).
- Служба безпеки Закордонних частин ОУН (1946–1967).
- Розвідувальні та контррозвідувальні органи Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради (1948–1980-ті рр.).
- Осередки «табірної» Служби безпеки (1950-ті рр.).
- Розвідка «двійкарів» або ОУН (за кордоном) (1954–1960-ті рр.).
- Служба безпеки ОУН (1968–1991).

Усі ці структури вважали себе правонаступниками ОУН, очолюваної Є. Коновальцем. Діючи паралельно, вони доповнювали одна одну, а інколи виступали конкурентами або й супротивниками.

З'ясовано, що організаційна структура спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій будувалася за територіально-функціональним принципом та постійно трансформувалася. Найбільш впливовими факторами були: зміна методів роботи супротивником; регіональні особливості; міжнародна геополітична ситуація; переорієнтація на інших союзників; наслідки внутрішньо-організаційних конфліктів, а подекуди – й вплив рішень окремих керівників. Подібно визначалися актуальні завдання та рівень повноважень. Водночас періодично перемилювалися базові терени діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Окреслені детермінанти переважно обумовлювалися: підтримкою місцевого населення; стратегічно сприятливими або несприятливими умовами для розгортання мережі; позицією союзників.

Перманентним напрямом діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій була розвідка. Її основу складала мережа інформаторів із національно свідомого місцевого населення, яке добровільно надавало допомогу. Примусові методи вербування практикувалися зрідка. Залежно від обраної тактики

інформаційну мережу максимально розширювали або навпаки зосереджувалися на агентурному потенціалі оперативного джерела. Основні напрями розвідувальної діяльності спрямовувалися на збройні підрозділи супротивника, органи окупаційної адміністрації, середовища конкурентних громадсько-політичних організацій. Крім того, важливого значення надавали збору інформації з відкритих джерел.

Доведено, що співпраця спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій з іноземними розвідками будувалася на засадах прагматизму та розумінні об'єктивної реальності геополітичного становища. Зазвичай вона полягала в обміні військово-стратегічної інформації на фінансово-політичну допомогу. Порушення союзницьких зобов'язань призводило до припинення з ними співпраці або навіть збройного протистояння. Прикладом останнього були взаємини між підпіллям ОУН та Німеччиною.

Головні контррозвідувальні зусилля спрямовувалися на виявлення агентури супротивника в середовищі українських націоналістичних організацій, а також його оточенні. Кульмінації свого впливу така практика набула у післявоєнний період. Основними формами контррозвідувальної роботи були: контроль за дотриманням конспірації, внутрішні перевірки та збір інформації про агентуру супротивника. Не менш важлива роль відводилася заходам агітаційно-викривального впливу, які передбачали деморалізацію агентури супротивника.

Слідча робота спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій мала низку особливостей: відсутність місць тривалого утримання підозрюваних, обмежені можливості збору необхідної інформації, гостра нестача кваліфікованих кадрів. Ключову роль відігравав допит, який опирався на методичні та психологічні прийоми. За надзвичайних умов допускалося застосування щодо підозрюваного психологічних або фізичних тортур. Здобута при цьому інформація ретельно протоколювалася за встановленими зразками. Доказом провини підслідного вважалася його зізнання, що на практиці ставало причиною багатьох трагедій.

Судово-дисциплінарна практика не входила до прямих обов'язків спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій. Виняток становила викрита агентура супротивника.

Винесені вироки відзначалися суворістю. Обґрунтовували це надзвичайними (революційними) умовами національно-визвольної боротьби. Відсоток виправданих був незначним. За важкі провини засуджених карали смертю, а легкі – психологічними, фізичними санкціями або матеріальними стягненнями.

Терористична діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій спрямовувалася передусім на виявлену агентуру супротивника. Умовно її поділяли на внутрішню (всередині підпілля) та зовнішню (його оточенні). В апогеї цієї каральної роботи допускалося застосування колективної відповідальності. Наслідки терору СБ виявилися неоднозначними. Збереження боєздатності підпілля мало надто велику ціну. Ймовірно тягар її відповідальності ще тривалий час асоціюватиметься з підпіллям ОУН. Поступова зміна цієї парадигми можлива шляхом ширшого висвітлення провокаційної ролі радянських спецслужб у розгортанні терору.

Каральні операції проти окремих чиновників та правоохоронців супротивника обґрунтовувалися необхідністю протистояння окупаційній адміністрації. До останньої категорії зараховували також осіб, які активно перешкождали діяльності підпілля. Диверсійні операції на окупаційні установи, військово-стратегічні й економічні об'єкти відігравали другорядну роль.

Сутичок зі збройними підрозділами супротивника спеціальні підрозділи українських націоналістичних організацій намагалися уникати. Основою їх бойової тактики були засідки, добре підготовані несподівані напади та індивідуальні ліквідації. Окремим аспектом діяльності була охорона керівного складу та важливих об'єктів. Відповідно до багатьох чинників, вона могла бути постійною або тимчасовою, а також нараховувати від одного до кількох десятків осіб. Паралельно з виконанням безпосередніх функцій охоронців нерідко залучали до господарської роботи, розвідувальних завдань, а також забезпечення зв'язку.

Підтримання ефективності роботи опиралося на постійну підготовку співробітників. Основною формою навчання були короткотермінові курси з методів ведення слідчої роботи, службового діловодства, розвідувальної та контррозвідувальної роботи. За підпільних умов їх проводили у відлюдних місцях, а в

країнах Заходу – на базі навчальних закладів іноземних розвідок або в орендованих приміщеннях.

За соціальним походженням, віком та освітою співробітники спеціальних підрозділів суттєво не відрізнялися від інших членів українських націоналістичних організацій. Позитивними якостями вважалися: рішучість, безкорисливість, надійність, працьовитість, сумлінність, ініціативність, врівноваженість, обережність, комунікабельність, пунктуальність та дисциплінованість. Визначальною рисою психологічного стану була постійна готовність до самопожертви.

Проведене дослідження дало підстави дійти висновків, що принципи і методи діяльності спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій були типовими для аналогічних структур у підпільно-партизанських формуваннях тогочасних поневолених європейських народів. Водночас вони мали низку особливостей: сімдесятирічне бездержавне функціонування, значний практичний досвід, здобутий у тривалому протистоянні з сильними супротивниками, орієнтація на власні ресурси, потужний вплив на перебіг визвольної боротьби. Встановлено, що за низкою критеріїв діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій була унікальним явищем у світовій історії. Важкі втрати та тривалість боротьби не відвернули їх від продовження змагань за незалежність України, які зрештою, завершилися перемогою.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

1. Антонюк Я. Взаємовідносини Служби безпеки ОУН(б) з Червоною армією на території Волині та Полісся (1944–1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* 2012. Вип. 19. С. 187–196.
2. Антонюк Я. Індивідуальний тероризм Служби безпеки ОУН(б) проти співробітників радянських силових органів на території Волині та Полісся (1945–1951). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки.* 2012. № 10. С. 4–9.

3. Антонюк Я. Діяльність підпілля ОУН(м) на Волині (1945–1950 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2012. № 11. С. 49–55.

4. Антонюк Я. Збірний портрет керівника підпілля ОУН та УПА на території Волинської області. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2013. Вип. 20. С. 29–35.

5. Антонюк Я. Волинська трагедія: події 11–12 липня 1943 року. *Воєнна історія*. 2013. № 69. С. 29–36.

6. Антонюк Я. «Білоруський чинник» українсько-польського конфлікту (1941–1945 рр.). *Галичина*. 2013. № 24. С. 59–69.

7. Антонюк Я. Останні мельниківці Рівненщини (1945–1949 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2014. № 2 (43). С. 62–100.

8. Антонюк Я. Останні постріли: Григорій Грушовець («Хома») – керівник підпілля ОУН Турійщини. *Воєнна історія*. 2014. № 1–2. С. 125–135.

9. Антонюк Я. Діяльність Кримського обласного проводу ОУН (Б) (листопад 1941 – жовтень 1943 рр.). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2015. Спецвипуск II. С. 199–212.

10. Антонюк Я. Діяльність Військової округи «Тури» УПА-Північ в умовах переходу лінії фронту (січень–липень 1944 р.). *Мандрівець*. 2015. № 5 (119). С. 42–45.

11. Antoniuk Y. UVO and OUN underground activity in the territory of Polissya voivodeship (1928–1939). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. № 1 (128). С. 4–9.

12. Antoniuk Y. Post suicidal syndrome of ideological fanatics (based on files of OUN underground in Volyn). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини : спільний українсько-румунський науковий журнал*. 2017. № 2 (14). С. 109–112.

13. Антонюк Я. Життєпис одного із засновників УПА: Микола Колтонюк-Якимчук. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2017. № 1 (47). С. 391–423.

14. Антонюк Я. Діяльність підпілля УНРА на теренах України у післявоєнний період. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Вип. 53. С. 387–395.

15. Antoniuk Y., Marceniuk R. Lietuvių Ukrainos sukilėlių armijoje (UPA). *Acta humanitarica universitatis saulensis*. Šiauliai, 2017. P. 48–55.

16. Antoniuk Y. «Dalekivtsi» after «Dalekyi» (1948–1949). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 8. С. 171–178.

17. Antoniuk Y. Stepan Bandera's safeguards: achievements and defeats (1945–1959). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 9. С. 108–118.

18. Антонюк Я. Життєпис Ореста Зибачинського (1912–1993). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини* : спільний українсько-румунський науковий журнал. 2018. № 4 (20). С. 60–67.

19. Антонюк Я. Протидія Служби безпеки господарсько-фінансовим зловживанням в підпіллі ОУН та УПА. *Сумський історико-архівний журнал*. 2018. № XXXI. С. 25–38.

20. Антонюк Я. Маловідома сторінка Волинської трагедії: протистояння СБ ОУН на «двуйки» польського підпілля. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2018. № 6 (379). С. 74–80.

21. Antoniuk Y. «Dobosh case»: the biggest failure of ZCh OUN Security Service in resistance to KGB apparatus. *Сумський історико-архівний журнал*. 2019. № XXXII. С. 20–26.

22. Трофимович В., Антонюк Я. Протинацистська діяльність СБ ОУН(Б) (1941–1944). *Військово-науковий вісник*. Львів, 2019. Вип. 32. С. 87–110.

23. Антонюк Я. Микола Козак («Смок», «Чупринко», «Вівчар»): неоднозначна постать Крайового референта СБ та провідника ОУН на ПЗУЗ. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія *Історія*. 2019. Вип. 2/44. С. 199–220.

24. Trofymovych V., Antoniuk Y. Activity of the UVO intelligence subdivision (1921–1929). *Військово-історичний меридіан* : Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 3 (25). С. 40–51.

25. Антонюк Я. Антирадянська діяльність ЗЧ ОУН в афганській війні (1979 – 1989). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. С. 93–99.

26. Antoniuk Y. Relationships between SB OUN and Volyn Czechs. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 53. С. 151–158.

27. Антонюк Я., Трофимович В. Підпілля ОУН та УПА в умовах «фронтового періоду» (1943 – 1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 27–39.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Антонюк Я. Діяльність Служби безпеки ОУН(б) на Острозчині у післявоєнний період. *Острозький краєзнавчий збірник* : матеріали Десятої наук. конф. «Острозькі краєзнавчі читання». 2012. Вип. 5. С. 150–155.

29. Антонюк Я. Андрій Михалевич – «Денис», «Кос», «13-й»: життя у боротьбі за Самостійну Україну. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сераховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії* : матеріали ЛІІ Всеукраїнської історико-краєзн. наук. конф., присвяченої 24-й річниці Незалежності України, 20 травня 2015 р., смт. Стара Виживка – с. Сераховичі : науковий збірник. Луцьк, 2015. Вип. 53. С. 117–122.

30. Антонюк Я. Самопожертва та трагедія підпільниць ОУН: Галина Січкарук. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії* : матеріали Всеукраїнської наук. історико-краєзн. наук. конф., присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовтня 2015 р., м. Володимир-Волинський. Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 257–261.

31. Антонюк Я. Злочинець чи жертва? Непростий життєпис коменданта боївки СБ Івана Данилевича (1920 – 1964). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в українській та європейській історії* : матеріали Всеукраїнської наук. історико-краєзн. конф. Ковель, 2018. Вип. 65. С. 5–12.

32. Антонюк Я. «Олімпійський аспект» антирадянської боротьби закордонних центрів ОУН (1960 – 1988). *Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини* : матеріали Міжнародної науково-практичної конф. (м. Чернівці, 11–12 жовтня 2018 р.). 2018. С. 39–41.

Наукові праці, що додатково відображають результати дисертації

33. Антонюк Я. Протидія Служби безпеки ОУН(б) політично-пропагандистським та культурно-освітнім заходам на території ПЗУЗ (1946 –1951 рр.). *Український визвольний рух*. Львів, 2012. Збірник 17. С. 222–245.

34. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН(б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.) : монографія. Луцьк : «Надстир'я-Ключі», 2013. 228 с.

35. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області. 1930–1955. Торонто ; Львів : Видавництво «Літопис УПА», 2014. Т. 13 : Бібліотека. 1072 с.

36. Антонюк Я. Як в 1956 році загинув керівник останньої боївки ОУН на теренах Берестейщини. *Справа*. Мінск, 2017. С. 169–180.

37. Антонюк Я. Неизвестная страница депортаций в Казахстан: Лебяжинское подполье (апрель 1941 г. – ноябрь 1942 г.). *Оралдың ғылым жаршысы*. 2019. № 1 (172). С. 46–53.

38. Антонюк Я., Трофимович В. Життєпис Степана Янішевського – «Далекого»: правда драматичних змагань. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. 404 с.

АНОТАЦІЯ

Антонюк Я. М. Діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій (1921–1991). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний університет «Острозька академія» Міністерства освіти і науки України, Острог, 2021.

У дисертації комплексно досліджено розвідувальну, контррозвідувальну, оперативно-облікову, агітаційно-викривальну, судово-дисциплінарну, диверсійно-терористичну, охоронну, оперативно-бойову, навчально-виховну діяльність, кадровий склад та розвиток структури спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій упродовж 1921–1991 рр.

Отримала подальший розвиток історіографія цієї проблеми. Введено до наукового обігу та класифіковано значний масив нових документів. Проведене дослідження об'єднало науково-теоретичні здобутки українських та закордонних дослідників з репрезентативною джерельною базою. Завдяки цьому вдалося досягти поставленої у дослідженні мети та розв'язати окреслені дослідницькі завдання.

Доведено, що розвиток спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій відбувався безперервно упродовж їхнього 70-річного функціонування. З'ясовано, що внаслідок активних геополітичних трансформацій супротивники і союзники періодично змінювалися, однак домінантою залишалося протистояння радянським спецслужбам. Методи діяльності та структура спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій були типовими для аналогічних структур підпільно-партизанських формувань тогочасних поневолених європейських народів. Водночас вони мали низку особливостей: потужний вплив на перебіг визвольної боротьби, значний практичний досвід, здобутий у тривалому протистоянні з сильними супротивниками, орієнтація на власні ресурси. Встановлено, що за низкою критеріїв діяльність спеціальних підрозділів українських націоналістичних організацій була унікальним явищем у світовій історії та має перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: спеціальні підрозділи, українські націоналістичні організації, агентура, мережа інформаторів, розвідка, контррозвідка, слідча робота, допити, судово-дисциплінарна практика, теракти, диверсії.

ABSTRACT

Antoniuk Y. M. Activities of special units of the Ukrainian Nationalist Organizations (1921 – 1991). – Manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – The National University of Ostroh Academy Ministry of Education and Science of Ukraine, Ostroh 2021.

The dissertation provides the results of the complex research of the intelligence, counterintelligence, operational-accounting, judicial-disciplinary, sabotage-terrorist, operational-combat, educational activities, personnel and development of the structure of special units of Ukrainian nationalist organizations during 1921–1991.

The historiography of this problem was further developed. A number of new documentary sources have been introduced into scientific circulation and classified. For the first time: the study was conducted, which unites the seventy-year period of development of the special units of Ukrainian nationalist organizations, the main stages of development of their structure

and activity were highlighted; the material and audiovisual sources on the research topic were analyzed; the structure of the intelligence unit of the Ukrainian military organization in the Second Polish–Lithuanian Commonwealth, as well as in Central and Western Europe was presented; the criminal cases against the management of the special units of Ukrainian nationalist organizations were fully investigated, sources of the specified subject from funds of private archives and local history museums were updated; the structure and activity of the security bodies of the «Melnykivtsi» Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) during 1940 – 1970 were studied, and it was proved that they were considerably inferior to those of «Banderivtsi» in their development; the mechanism of collection and analysis by special subdivisions of Ukrainian Nationalist Organizations of intelligence information on the basis of open sources was revealed, and also the peculiarities of agency work among social and political organizations were reproduced; was proven that one of the activities of special units of Ukrainian nationalist organizations during 1921–1991 was to ensure the functioning of communication lines; it was discovered that an important component of the latter’s counterintelligence activities were agitation and psychological-terrorist measures aimed at demoralizing the enemy’s agency; the practice of application of the internal checks and control over compliance with the conspiracy were analyzed; the opposition of the OUN Security Service to the theft of organizational property by individual OUN members and the fight against criminals who discredited the OUN members’ struggle were investigated; the key directions of subversive-terrorist activity of special subdivisions of the Ukrainian Nationalist Organizations were singled out and structured, the peculiarities of security practice were revealed; it had been argued that the OUN Security Service continued to operate as an integral structure of the OUN emigration network until 1991 inclusive.

Improved and supplemented: theoretical and methodological principles of the subject of research, clarified the current state of scientific development of the topic; gaps in the structure of the special subunits of the Ukrainian Nationalist Organizations; research of a number of directions of intelligence, counterintelligence and subversive-terrorist activity of special subdivisions of Ukrainian Nationalist Organizations, peculiarities of service paperwork, assignment of secrets and implementation of operative-accounting case.

The following topics were further developed: comparative achievements of the previous research on analogies with underground guerrilla structures of other enslaved nations, especially the European experience; reflection on the causes, peculiarities of the conduct, as well as the consequences of internal terror among the Organization of the Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army during the 1940s.; study of training of the staff of the special units of Ukrainian Nationalist Organizations on their territories and abroad; detecting of the psychological features and prosopographic portrait of esbists; analysis of the implementation of special units of Ukrainian Nationalist Organizations of investigative and judicial-disciplinary practice; disclosing the peculiarities of the intelligence work of the OUN Security Service in the German occupation administration, Soviet guerrilla units, as well as Polish underground organizations; coverage of the structure and functional tasks of special units of the Ukrainian Insurgent Army; study of the participation of esbists in counteracting the Sovietization of the western regions of Ukraine, especially measures to disrupt elections and continuous collectivization; clarification of the structure and functional tasks of special units of the Ukrainian Insurgent Army; study of the participation of esbists in counteracting the Sovietization of the western regions of Ukraine, especially measures to disrupt elections and continuous collectivization.

The study combined the scientific and theoretical achievements of the Ukrainian and foreign researchers with a strong source base. Due to this, it was possible to achieve the set goals and solve the outlined research tasks.

Key words: special subdivisions, Ukrainian Nationalist Organizations, agents, intelligence, counterintelligence, investigative work, interrogations, judicial and disciplinary practice, terrorist attacks, sabotage.

Підписано до друку 27 січня 2021 р.
Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 1,9. Наклад 100 пр. Зам. № 6–21.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП Свинарчук М. В.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net.